

UTÓSZÓ

Horger Antal

A nyelvtudomány alapelvei című munkájának reprint kiadásához

KICSI SÁNDOR ANDRÁS

Kötetünk szerzője Horger Antal (1872. május 18., Lugos – 1946. április 14., Budapest) nyelvész, az MTA levelező tagja (1919). A történeti-összehasonlító nyelvtudomány művelőjeként elsősorban hangtörténettel, szófejtéssel, nyelvjáráskutatással foglalkozott. Élete folyamán sok konfliktusba került, amelyek közül nevezetesek a Berzeviczy Gizellával, a rálövő feleséggel, a József Attilával való afférok, az Erdélyi Lajossal a székely nyelvjárásokról, a Gombocz Zoltánnal a magyar nyelvtörténetről folytatott viták.

1898-ban a budapesti egyetemen középiskolai tanári, 1909-ben bölcsészdoktori oklevelet szerzett. 1896-tól a Brassói Magyar Királyi Állami Főreáliskolában, 1906-tól budapesti leány- és nőiskolákban tanított, 1919–1922 között tanárképző igazgatójaként működött. Tagja volt az 1904-ben megalakult Magyar Nyelvtudományi Társaságnak. 1915-ben 200 korona hozzájárulással egyenesen alapító tag lett, s 1916-ban a harctérről, neje emlékére is küldött 300 korona alapítói adományt. 1914-től a magyar hangtan és szótan magántanára a budapesti egyetemen. 1922–1940 között a szegedi egyetemen a magyar nyelvészet nyilvános rendes tanára, 1927–1928-ban a bölcsészkar dékánja. 1921-es nősülése után felesége már nem akarta Szegedre követni, s vitáik odáig fajultak, hogy az asszony revolverrel rálőtt, megsebesítette, végül elváltak. Horger 1940-től a kolozsvári egyetemen tanított magyar nyelvészetet.

Horger 1911-től oktatott a budapesti, István úti (ma Ajtósi Dürer sor) Erzsébet Nőiskolán, s szerepe volt abban, hogy Berzeviczy Gizellát (1878–1954), aki 1919-ben, a Tanácsköztársaság alatt igazgatta az intézményt, 1920-ban nyolc évi szabadságvesztésre ítélték. Berzeviczy Gizella két évet raboskodott Márianosztrán, majd fogolycserével a Szovjetunióba került, Ogyesszában tanított, s a II. világháború után hazatért, a munkásmozgalom és a pedagógia egyik nagyasszonya lett.

Horger Antal jó kapcsolatot ápolt a kortárs irodalom több jelentős alakjával: Juhász Gyulával, Kosztolányi Dezsővel, Móra Ferencsel és Móricz Zsigmonddal (Lengyel 2001). Ennek ellenére az irodalmi kánon legfeljebb úgy tartja számon, hogy József Attila az átlagosnál nagyobb, költői önérzettel a felettes énjét Horger személyébe helyezte. E felettes én tulajdonképpen az ideális szülő által képviselt normák betartatója. Horger ugyanis szegedi

dékánsága idején eltanácsolta József Attilát az egyetemről, s ő ezért negatív módon örökítette meg a *Születésnapomra* című versében. Horger József Attilának a *Szeged* című lapban 1925. május 25-én megjelent *Tiszta szívvel* című, *Nincsen apám...* kezdetű költeményére reagált hevesen, határozottan. József Attila legelfogultabb hívei Horgert még homoszexualitással is megvádolták, s a történet gyakran – főleg nyáron – tökéletesen értelmetlen, dehonesztáló, a ténylegesen lezajlott véres családi jelenetet is átfogalmazó zsurnalisztikába torkollik.

Horger életrajzát valószínűleg a József Attilával való afférja miatt nem írták meg tisztességgel, s ugyancsak ennek köszönhető, hogy személyével (például házasságaival) kapcsolatosan több téves információ kering nemcsak szóban, hanem írásban, kinyomtatva és az interneten is. Szeged nagy helytörténésze, Péter László viszont számon tartja azt, hogy e városban mely házakban lakott (Péter 1983: 81), s József Attila eltanácsolása mellett megemlíti róla, hogy Radnóti Miklóst annak idején Sík Sándor védte meg Horgernek egy ellene tervezett támadásától (Péter 1983: 483–484).

Horger jelen kötete a történeti-összehasonlító nyelvtudomány, s azon belül is az újgrammatikus iskola eredményeit közvetíti. A XIX. század utolsó harmadában diadalmaskodó, ekkortól az egyetemi pozíciókat uraló újgrammatikusok kezdetben német és dán tudósok voltak, s tanításaikat leginkább Lipcséből kiindulva sikerült meghonosítaniuk szerte Európában. Módszeres vizsgálataik során új, korukban merésznek számító tételeket vezettek be a nyelvtudományba. A legnevezetesebbik a kivétel nélküli hangtörvényekre vonatkozott, e szigorú princípiumot azonban részben feladták, például az analógia elvének, a kölcsönzések jelentőségének előtérbe állításával. Horger az újgrammatikus tanokat már az analógia és a kölcsönzések kellő fokú figyelembevételével ismertette, saját nézeteit, felismeréseit már enyhébb, kivételeket is jól tűrő törvények formájában fogalmazta meg.

Elveiket az újgrammatikusok elsősorban hangtani példákra alapozták, ám érvényesnek tekintették őket a nyelvléírás más szintjeire: különösen az alaktanra, de a jelentés- és a mondatnra is. Az iskola nézeteinek paradigmászerű kifejtése Hermann Paul műve (1880), melyet – nagy hatása ellenére – magyarul nem adtak ki, s helyette a hazai szerzők olyan munkáit használták, mint Horger jelen alkotása. Az újgrammatikusokat a XIX. század második felében a társadalom- vagy szellemtudományokra általában is jellemző pozitívizmus, historizmus és pszichologizmus jellemezte. Ennek a nyelvtudomány fejlődésére döntő hatású irányzatnak kiemelkedő magyarországi képviselője volt Horgeren kívül Simonyi Zsigmond, Gombocz Zoltán, Balassa József és Schmidt József.

Az újgrammatikusok nyelvtörténeti kutatásaival párhuzamosan alapoztak meg olyan, ma már hagyományos nyelvtudományi szakágakat, mint a foneti-

ka és a nyelvföldrajz (dialektológia). A történeti-összehasonlító nyelvészetet Magyarországon is az említett két, ekkor modern tudományággal párhuzamosan művelte magyar anyagon Horger Antal is. Őt nyelvészként legszerencsésebb fiatalabb kor- és pályatársával, Gombocz Zoltánnal párhuzamba állítva megítélni: mindketten Budapesten végezték az egyetemet, különböző időben, ám mindketten tanítottak Kolozsvárt is. Fonetikai alpművében Horger többek között Gombocz eredményeire támaszkodott (1929: 29–32); nagy kedvvel állítottak fel etimológiákat, vizsgálták a jövevényszavakat, s ígéretes kísérletet tettek a magyar igeragozás történetének bemutatására. Gombocz Horgerrel szemben inkább a török jövevényszóknak és a jelentéstannak volt kiemelkedő szakértője, Horger pedig a nyelvjáráskutatásban mélyedt el jobban. A tudománytörténészek véleménye szerint Horger nyelvészetének meghaladását a hangtanban és a dialektológiában egyaránt a strukturalista Laziczius Gyula munkái jelentették (Vértes 1982, Simoncsics 2005).

Horger fonetikai munkásságából különösen maradandónak bizonyultak a hangok kapcsolódásával, a hasonulással, az igazodás sokféle szabályával foglalkozó fejtegetései (1929: 112–140, Vértes 1982: 289), külön érdekes pedig az egyszerejtésről, haplológiáról írt értekezése (1934c). Míg a József Attilán felnövő kamaszok, lázadó lelkületű emberek számára Horger negatív figura, sok nyelvésznek, különösen nyelvtörténésznek bálványja, a Horger-törvény névadója. E róla elnevezett törvény enyhébb, ám korban behatárolt megfogalmazása szerint nem más, mint az ősmagyarban és az ómagyarban érvényesült kétnyíltszótagos tendencia. Meghatározása: ha egy szóban két vagy három nyílt (szótagoláskor magánhangzóra végződő) szótag követi egymást, a magánhangzó a második vagy harmadik szótagból kieshet, mégpedig akkor, ha rövid (Bárczi et al. 1967: 167–8, Kiss–Pusztai szerk. 2005: 120–121, 133, 322, 333). Horger törvényét eredetileg jövevényszók alakjának magyarázatán mutatta be, nevezetesen két szlávból vett szó, a *málna* (< *malina*) és *pálca* (< *palica*) példáján. (Hasonló fejlődést mutató szavak: *erdő* > *erdő*, *halovány* > *halvány*, *azután* > *asztán*.) További mintafeladata lett a törvénynek, pontosabban már csak tendenciának az úgynevezett hangugrató tövek (például *álom* ~ *álmos* ~ *álomban*, *korom* ~ *kormos* ~ *koromban*, *forog* ~ *forgott* ~ *forogna*) vizsgálata. A törvényt a tudomány fejlődésével folyamatosan átfogamazzák, többek között a moraszám őrzésének (mindkét, eredeti mintafeladatnak számító szóban – *málna*, *pálca* – pótlónyúlás következett be), a ragozás kialakulásában játszott szerepének figyelembevételével. A Horger-törvény ugyanis a nyelvtanban, a képzők, jelek, ragok kialakulásában is jelentős szerepet játszik. Például a magyar *kézben* rekonstruált alapalakja **kézbelen* lehetett, még messzebbre rekonstruálva **käte päle-nä*.

A Horger-törvény vagy tendencia a magyar nyelvtörténet egész folyamán, az ősmagyar kortól működik, s továbbra is megfigyelhető, különösen gyors

és hanyag beszédben mindmáig. (Példa a mai nyelvből a pongyola *vállat* az explicit *vállalat* helyett, ami egyben a Horger által előszeretettel tárgyalt megszerejtésre, haplológiára is példa. A mai és a történeti szótagkivetés azonban nem azonos feltételek szerint zajló folyamat.) A felismerés háttérében az első szótagi hangsúly jelentőségének meglátása áll. Az első szótagi hangsúlyon és a magánhangzó-harmónián alapul a magyar nyelv döntően fontos tipológiai vonása, nevezetesen, hogy ragozó (agglutináló) nyelv. A magyar ragozás kialakulásának magyarázata csak a Horger-törvény figyelembevételével képzelhető el. Az 1990-es években Horger felismerését az úgynevezett természetes fonológia keretében Szende Tamás helyezte el (például Szende 1999). Az *azután* > *asztán* fejlődésének analógiája a gyors és hanyag beszédben az *azt hiszem* > *asziszem* > *aszem*, s a nem gondozott beszéd úttörő leírói ugyancsak Horgerre (például 1929: 133, 1934a: 94) szoktak hivatkozni (például Ács–Siptár 1994: 579).

Horger nagy kedvvel tanulmányozta a magyar nyelvjárásokat. Brassai tanársága idején jelentős népnyelvi és néprajzi gyűjtést végzett a hétfalusi csángók körében. Székely gyűjtései kapcsán Erdélyi Lajossal keveredett vitába. Utóbb, már Szegeden egy alföldi tájszótár tervét is megfogalmazta, szerkesztette a *Népünk és Nyelvünk* című részben nyelvészeti, részben néprajzi folyóiratot (1929–1939). Horger (1934a) Balassa József nyomán nyolc magyar nyelvjáróterülettel számolt, s a nyelvjárási sajtóságokat nyelvtörténeti szempontból vizsgálta. (A leíró dialektológia ekkor még nem volt önálló, a történeti nyelvészetet szolgálta.)

Szinte vallástörténeti jelentőségű volt a hozzászólása a magyar nyelvközösségben rivalizáló, ráadásul felekezetenként megosztva használt és elfogulva magyarázott *keresztén* ~ *keresztény* változatok eredetéhez. Horger a *kérésztény* alakot az eredetibb *kérésztén* szó XVII. század közepe táján, protestánsok körében keletkezett változatának tartotta, megemlítve a székely nyelvjárási *kérésztén* formát is (1934d). Tudnivaló, hogy a két, tulajdonképpen azonos jelentésű változat a XVIII. századtól felekezeti megosztást mutat: a *keresztén* a protestáns szóhasználatban él, a *keresztény* pedig a katolikusban, s az utóbbi lett az általános alak. Horger a *keresztén* változat használatát a keresztény magyarság egysége megbontásának tekintette.

Horger a köztudatban a XX. század második felére a maradiság, korlátoltság képviselőjének számított, pedig alighanem kedélyes ember volt. Előszeretettel feledkezett bele egy-egy különleges szó etimológiájába (*gyüszmékel*, *pereputty* stb.). Nagy kedvvel tárgyalta az észbeli gyarlóság szavait, például a *buta* szót a *bot* szóval kapcsolta össze (1935a), a *csacsi* szónak pedig 'csacsogó' > 'butus' > 'szamárika' jelentésfejlődést állapított meg (1936). (A téma kidolgozása a magyar nyelvészetben már a II. világháború alatt tetőzött: Németh 1941.) Horgertől származik a káromkodó *A terem-*

buráját! szólásnak a ténylegesen vaskos *A teremtő urat!* káromlásból való származtatása (1934b).

Sok tekintetben összeférhetetlen természete ellenére szegedi és kolozsvári kollégájával, Mészöly Gedeonnal kielégítő munkakapcsolatot alakított ki (mindketten a nyelvtörténet és a nyelvjáráskutatás összefüggéseit tanulmányozták), s az utókor nyelvészei közül különösen sokat idézte őt a kolozsvári Szabó T. Attila, valamint Hadrovics László (főként történeti jelentéstanában, 1992). Horger jelen művének legmaradandóbb fejezete az analógiáról szóló (1926: 32–43, 62–92. §), amelyet máig feladnak kötelező olvasmányul a magyar nyelvtörténet oktatói. Korábban nevezetes cikket szerzett nyelvjárási és nyelvtörténeti adatok felsorakoztatásával az analógiának az igeragozásban játszott szerepéről (1914b).

Irodalom

- Ács Péter – Siptár Péter 1994. Túl a gondozott beszéden. In Kiefer Ferenc szerk. 1994. *Strukturális magyar nyelvtan*. 2. kötet. *Fonológia*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 550–580.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. Budapest, Tankönyvkiadó.
- Erdélyi Lajos 1926–1930. *Magyar nyelvi tanulmányok*. 1–3. kötet. Budapest, A szerző kiadása.
- Gombocz Zoltán 1997. *Jelentéstan és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Kicsi Sándor András. Budapest, Akadémiai Kiadó. (Hermész könyvek.)
- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat*. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Horger Antal 1914a [1926²]. *A nyelvtudomány alapelvei*. Budapest, Kókai Lajos.
- Horger Antal 1914b. Analógia az igeragozásban. *Magyar Nyelvőr* 43: 193–201.
- Horger Antal 1924. *Magyar szavak története. Közérdekű magyar szófejtések gyűjteménye*. Budapest, Kókai Lajos 1924. [Hasonmás kiadása: Budapest, TINTA Könyvkiadó, 2001. Mesterművek 2.]
- Horger Antal 1927. Hangrendi párhuzam. *Magyar Nyelv* 23: 127–138.
- Horger Antal 1929. *Általános fonetika különös tekintettel a magyar nyelvre*. Budapest, Kókai Lajos.
- Horger Antal 1934a. *A magyar nyelvjárások*. Budapest, Kókai Lajos
- Horger Antal 1934b. *A teremburáját. Népiünk és Nyelviünk* 6: 10–12: 199–200.
- Horger Antal 1934c. Az egyszerejtés. *Magyar Nyelv* 30: 3–4: 69–72.
- Horger Antal 1934d. *Keresztyén > keresztény*. *Magyar Nyelv* 30: 7–8: 193–6.

- Horger Antal 1935a. *Bot és buta. Szegedi Füzetek* 2: 1–4: 52–55.
- Horger Antal 1935b. A szóvégi *á, é* rövidülése és a *fa: fát, epe: epét*-féle hangviszony. *Szegedi Füzetek* 2: 5–9: 100–111.
- Horger Antal 1936. *Csacsi. Magyar Nyelv* 32: 42–43.
- Katona Szabó István szerk. 1997. *Emlékkönyv a Magyar Királyi Ferenc József Tudományegyetem (1872–1944) létesítésének 125. évfordulója alkalmából*. Budapest, Bolyai Egyetem Barátainak Egyesülete – Bolyai Egyetemért Alapítvány.
- Kicsi Sándor András 2006. *Gombocz Zoltán 1877–1935. Életrajz és pályakép*. Budapest, ELTE Eötvös József Kollégium.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2005. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest, Osiris.
- Lengyel András 2001. Horger Antal és íróbarátai. Az „egyetem fura ura” portréjához. *Szeged* 13: 5: 36–38.
- Németh Gyula, H. 1941. *Az észbeli gyarlóság kifejezése a magyarban*. Budapest. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 60.)
- Paul, Hermann 1880. *Prinzipien der Sprachgeschichte*. Halle an der Saale, Max Niemeyer.
- Péter László 1983. *Szegedi örökség*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Simoncsics Péter 2005. *Paradigmaváltás légiűres térben. Karácsony Sándor, Lotz János és Laziczius Gyula kísérletei a magyar grammatika megújítására a XX. század 30-as éveiben*. Budapest, TINTA Könyvkiadó (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 47.)
- Szende Tamás 1999. A szótag a köznapi beszéd lazítási folyamataiban és a történeti változás tükrében. In Kassai Ilona szerk. 1999. *Szótagfogalom – szótagrealizációk*. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézete. 63–83.
- Vértés O. András 1982. A magyar leíró hangtan története az újgrammatikusoktól 1945-ig. In Bolla Kálmán szerk. 1982. *Fejezetek a magyar leíró hangtanból*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 283–301.